

УДК 94.(477.82)«1906–1914»

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.04>

ОЦІНКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ОКРЕМИМИ ІНОЗЕМНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Приймак Валентина,

кандидат історичних наук,

старший викладач кафедри історії України та археології

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0003-3471-4282

У статті проаналізовано наукові дослідження деяких іноземних істориків, що присвячені проблемам аграрного розвитку Волині й України в період проведення століпінської аграрної реформи. Проблема полягає в тому, що, по-перше, значна частина праць вітчизняних істориків ґрунтується на методологічних засадах, які зумовили тенденційність і односторонність у висвітленні окремих аспектів століпінської аграрної реформи загалом і на Волині зокрема. Особливо це стосується ідеологічно заангажованих праць радянського періоду; по-друге, частина досліджень, навіть претендуючи на об'єктивність, має епізодичний характер і не дає можливості повною мірою відтворити важливі деталі та регіональні особливості реалізації століпінського аграрного курсу на Волині; по-третє, декларуючи нові підходи до вивчення та висвітлення проблеми, багато дослідників на практиці вдаються лише до ревізії усталених у попередні часи суджень, оцінок і висновків. У своїх дослідженнях вони послуговуються традиційними методами, ігноруючи сучасні досягнення світової історичної думки. Тому можливість сучасного об'єктивного дослідження зумовлено не лише застосуванням нових підходів і сучасних методологій, а й значним розширенням джерельної бази, залученням до наукового обігу важливих матеріалів і документів, які були раніше недоступні для дослідників.

Століпінську аграрну реформу, зокрема її впровадження у Волинській губернії, вивчають уже понад сто років, однак і донині не вироблено єдиних підходів щодо її інтерпретації.

Дослідження цієї проблеми на сучасному етапі є актуальним і з практичного погляду. Нині, в умовах понищеної агресією Російської Федерації аграрного сектору України, постає величезна кількість проблем соціально-економічного характеру. Особливо важливим, після нашої перемоги над ворогом, буде питання відновлення та реформування вітчизняного аграрного сектору і створення ефективної інфраструктури агропромислового комплексу. Це – питання не лише продовольчої, а й політичної безпеки української нації, тому дуже важливим є досвід усіх аграрних реформ, які відбувалися на нашій землі.

Ключові слова: століпінська аграрна реформа, Волинська губернія, зарубіжна історіографія, сучасні методології дослідження.

Pryymak Valentyna. Assessments of the Stolypin agrarian reform by some foreign researchers in the context of the history of the Volyn province of the early twentieth century

The article analyzed the scientific studies of some foreign historians dedicated to the problems of agricultural development in Volyn and Ukraine during the period of the Stolypin agricultural reform. The problem is that, first of all, a significant part of the work of domestic historians is based on methodological principles that have determined tendency and unilaterality in the illustration of individual aspects of the Stolypin agrarian reform as a whole and in Volyn in particular. Especially this applies to ideologically engaged works of the Soviet period; secondly, part of the research, even claiming to be objective, has an episodic character and does not give the opportunity to fully reproduce important details and regional features of the implementation of the Stolypin agricultural course in the Volyn; thirdly, declaring new approaches to the study and lighting of the problem, many researchers in practice only resort to the revision of judgments, estimates and conclusions established in previous times. In their research, they use traditional methods, ignoring the contemporary achievements of world historical thought. Therefore, the possibility of modern objective research is due not only to the application of new approaches and modern methodologies but also to the significant expansion of the source base and the involvement in the scientific circulation of important materials and documents that were previously inaccessible to researchers.

Stolypin's agrarian reform, and its implementation in the Volyn province in particular, has been studied for more than a hundred years; however, to date, practically no single approach has been developed to its interpretation.

The study of this problem at this stage is relevant from a practical point of view. Today, under the conditions of the aggression of the Russian Federation, the agricultural sector of Ukraine is facing a huge number of socio-economic problems. Particularly important, after our victory over the enemy, will be the question of restoration and reform of the domestic agricultural sector and the creation of an efficient infrastructure for the agro-industrial complex. This is

not only a question of food but also the political security of the Ukrainian nation, so the experience of all the agricultural reforms that took place on our land is very important.

Key words: *Stolypin agrarian reform, Volyn province, foreign historiography, modern methodologies of research.*

Однією з тенденцій розвитку світової й української історичної науки на сучасному етапі є цілком закономірне виокремлення економічної історії в самостійну галузь знань.

У цьому контексті важливою складовою частиною комплексного дослідження є історія сільського господарства України, яке завжди відігравало надважливу роль в економічному житті нашого народу. Аграрна історія Волині також заслуговує на увагу дослідників, особливо період початку ХХ ст., адже волинське село впродовж цього часу пережило масштабну столипінську аграрну реформу, яка була досить революційною в соціально-економічному сенсі.

У сучасному історіописанні важливим чинником вважають, серед іншого, і вироблення нових методологічних підходів до узагальнення й осмислення історичного минулого. Актуальним є в цьому контексті вивчення регіональної історії. Річ у тому, що процес об'єднання українських земель у сучасних кордонах завершився більш ніж півстоліття тому, розвиваючись у складі чужих держав, українці зазнали потужних асиміляційних впливів. І величезних негативних ідеологічних впливів зазнали наша історія та культура. Дуже живучими, на жаль, є ідеологічні міфи. Щоб очистити нашу історію від ідеологічного бруду, дуже важливо знати погляд на події нашої історії іноземних дослідників, насамперед через їхню незаангажованість. У цьому аспекті проведення столипінської аграрної реформи, її наслідки в Україні загалом і у Волинській губернії зокрема, досліджувалося не лише у країнах пострадянського простору: вона стала предметом наукового інтересу американських, західноєвропейських, навіть японських учених. Попри те, що більшість праць зарубіжних істориків не стосуються безпосередньо Волині, вони варті уваги, насамперед із методологічного погляду. Ці дослідження цікаві для нас не стільки фактологічною основою, як неупередженістю суджень і висновків. Адже варто визнати, що в багатьох випадках сучасні вітчизняні пострадянські дослідники, декларуючи новизну підходів до вивчення та висвітлення теми, на жаль, часто вдаються до перегляду усталених у радянській історіографії поглядів. Вони не можуть цілком звільнитися від стереотипів, нав'язаних попередньою науковою спадщиною, у більшості послуговуються традиційним арсеналом дослідницьких методів. Тому дуже важливо у процесі дослідження даної проблеми враховувати думку зарубіжних істориків, їхні судження й оцінки, які базуються на передових досягненнях світової історичної думки.

Одним із перших зарубіжних досліджень, з яким змогли ознайомитися науковці на пострадянському просторі, стали публікації японського історика, професора порівняльної політики Токійського університету Мацузато Кімітакі. Мацузато Кімітака – сучасний україніст і русист. Важливими є його праці «Ядро чи периферія імперії? Генерал-губернаторство і малоросійська ідентичність», «Польський фактор у Правобережній Україні з ХІХ на початок ХХ ст.», особливо «Столипінська реформа і російська агротехнологічна революція» [6].

Перша важлива проблема, яку ставить автор, – визначення змісту столипінської реформи: чи вона зводилася до хуторизації, чи передбачала землеустрій загалом, чи її варто сприймати як цілий комплекс заходів із перебудови земельно-аграрного укладу імперії [6, с. 195]. На наш погляд, це є дуже принциповим моментом, який суттєво впливає на оцінку результатів реформи загалом і у Волинській губернії зокрема. Варто погодитися з думкою Мацузато Кімітакі про те, що реформа потребує аналізу з погляду взаємодії трьох вищезгаданих чинників.

Під час проведення аналізу реформи дослідник звертає увагу на те, що вона стимулювала розвиток агрономічних заходів і сприяла піднесенню агрокультури в усій імперії. Велике значення, на його думку, у цьому контексті мав розвиток земської агрономії. На конкретних прикладах він показує її ефективність, до того ж не лише в індивідуальних господарствах, а й в організації, за допомогою агрономів, колективних форм ведення господарства.

Японський учений заперечує думку тих істориків, які оцінюють столипінську аграрну реформу суто негативно, і вважає, що вона дала позитивні результати в економічному, технологічному, юридичному та соціально-психологічному аспектах [6, с. 199].

Столипінська аграрна реформа стала також предметом наукового інтересу американського історика Д. Мейсі. Результати своїх досліджень він виклав у статті «Земельна реформа та політичні переміни: феномен П.А. Столипіна» [7]. На його думку, реформа не була спонтанною, вона була спричинена низкою складних інтелектуальних, соціальних і політичних процесів [7, с. 3].

Цілком доречно, на наш погляд, автор приділив багато уваги аналізу ситуації в аграрному секторі Російської імперії, починаючи з 1861 р. Адже саме реформа 1861 р. і наступні буржуазні реформи

визначили основні тенденції розвитку пореформеного села, значною мірою зумовили порушення земельного питання в тому вигляді, який ми бачимо на початку ХХ ст. Проблеми російського села він пояснює низькою продуктивністю сільськогосподарського виробництва, слабким розвитком товарно-грошових відносин, недосконалою системою господарювання [7, с. 7].

Саму реформаторську діяльність П. Столипіна Д. Мейсі розглядає в контексті тогочасної політичної ситуації, серед політичних причин реформи він убачає прагнення уряду знайти порозуміння з опозицією в питанні шляхів модернізації держави [7, с. 12].

Основне покликання аграрної реформи американський дослідник убачає в тому, щоб покласти в селі початок культурної революції, яка б привела в рух населення, стимулювала приватну та суспільну ініціативу та наблизила імперію до західної моделі [7, с. 16]. Незважаючи на деякі недоліки й упущення, головним здобутком столипінської реформи Д. Мейсі вважає її поступовий, еволюційний, прагматичний характер [7, с. 15].

Німецький історик, доктор філософії, професор східноєвропейської історії Інституту східноєвропейської історії та країнознавства Тюбінгенського університету Дітріх Байрау основними завданнями реформи уряду П. Столипіна вважає модернізацію селянського господарства, з метою підняття його товарності. Він відзначає, що з початком реформи не лише поміщицькі, а й селянські господарства почали активно залучатися в ринкові відносини. На його думку, реформа сприяла комерціалізації селянського господарства, піднесенню виробничої та загальної культури на селі, поглибленню господарської спеціалізації окремих регіонів [1, с. 21].

Надзвичайно цікавими та повчальними є думки щодо прагнень Російської імперії до світового панування, щодо столипінської реформи та місця України в тогочасному світі Пауля Рорбаха – одного з найвідоміших і найвпливовіших німецьких публіцистів свого часу, що аналізуються в дослідженні Б. Малиновського [5]. Дуже доцільно саме зараз, коли відбувається агресія східного сусіда щодо незалежної України, проаналізувати думки П. Рорбаха щодо цього як складову частину його концепції загалом, щодо Німеччини, Російської імперії й України. Він звертає увагу на зовнішньополітичний аспект столипінської аграрної реформи, яку зазвичай аналізують лише в контексті внутрішніх справ Російської імперії. В основу концепції П. Рорбаха, яка відображена в його роботах 1913–1918 рр., покладена теза, що Росія – джерело воєнної загрози для Європи та всього світу. Із цього випливало, що розширення Росії буде тривати доти, доки не охопить увесь світ. «Великоросійський панславізм», на думку П. Рорбаха, був нічим іншим, як прагненням до світового панування. П. Рорбах бачив лише один спосіб зупинити просування «ведмедоподібного» (“bärenartig”) агресора – повернути Росію до кордонів початку ХVII ст. [5, с. 19]. Особливого значення П. Рорбах надавав Україні. Саме її входження до складу Росії змінило характер цієї держави. Володіння Україною живило міць Росії, примушувало її продовжувати загарбання. Втративши Україну, переконував П. Рорбах, Росія втратить як засоби експансії, так і стимули до неї [Там само]. Україна, на думку П. Рорбаха, мала все потрібне для самостійного державного буття. За даними П. Боровського, П. Рорбах був єдиним із німецьких публіцистів, хто наголошував на важливості вирішення аграрного питання для створення української національної держави [5, с. 20].

Аграрну реформу П. Столипіна П. Рорбах оцінював дуже високо. Її він порівнював із реформами імператора Олександра II. Перетворення селян на власників давало імперії дуже значні переваги. По-перше, реформа зміцнювала господарство імперії: «із проведенням до кінця аграрної реформи російська промисловість отримає внутрішній ринок, якого до того в належному вигляді вона не мала» [Там само]. По-друге, селянство, нарешті, мало можливість мати свої власні інтереси в цій державі. До початку столипінської реформи селяни ненавиділи здириницький апарат держави, яка від них вимагала лише новобранців до армії та сплату податків. Вони від держави нічого хорошого не очікували. Тепер держава надавала їм право власності. Імперія виступала гарантом цього права, тому з'являлася мотивація підтримувати цю державу. Отже, в особі селянина російській «панславізм» отримував потужну опору та міг тепер вдатися до втілення своїх загарбницьких планів [5, с. 20]. Аграрну реформу в Російській імперії Пауль Рорбах уважав поворотною подією в історії тогочасного світу. Він боявся, якщо ця реформа успішно зреалізується, то тоді, зі зміцненням Росії, може зникнути європейська культура. Тобто Пауль Рорбах уважав столипінську аграрну реформу елементом серйозної загрози з боку царської Росії для тогочасного світу.

На жаль, щодо зазначених вище публікацій варто зауважити, що вони розглядають реформу в загальноросійському контексті, дані, які стосуються українських губерній, Волинської також, у них трапляються епізодично.

Натомість монографія французького дослідника Д. Бовуа «Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах» [2], хоч і не торкається безпосередньо проблеми столипінської

аграрної реформи, насичена цікавим фактичним матеріалом, який характеризує розвиток аграрного сектору Правобережної України, Волині також, розкриває низку його регіональних особливостей. Джерельну базу дослідження становлять не лише матеріали українських і російських архівів, а й архівів Парижа, Варшави, Кракова, Вроцлава.

Окрім загальних даних про структуру та розміри землеволодіння у Волинській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., автор подає важливі дані про земельних власників польського походження, показує рух землі внаслідок купівлі-продажу не лише між різними майновими, а й між етнічними групами власників. Д. Бовуа стверджує, що земельний голод зростав головним чином не через продаж землі малоземельними селянами, а через інтенсивний ріст чисельності сільського населення [2, с. 126]. На наш погляд, цю обставину потрібно врахувати в аналізі головних тенденцій у процесі еволюції земельної власності на Волині.

Дані французького дослідника щодо селянських виступів із проявами насильства в 1905–1907 рр. у Волинській губернії демонструють низхідну динаміку: 1905 р. – 309 виступів, 1907 р. – 49 [2, с. 238]. Це суперечить даним, якими оперують радянські історики, а це означає, що питання селянського опору столипінській реформі на Волині потребує ретельнішого дослідження.

Серед польських істориків, які досліджували реформаторську діяльність П. Столипіна, варто відзначити Л. Базильова та Я. Несцьорука. Так, Л. Базильов у монографії “*Ostanie lata Rosji carskiej. Rzady Stolypina*” [9] детально проаналізував соціально-економічне становище Російської імперії напередодні революції 1905–1907 рр. і дійшов висновку, що одним із найважливіших питань не лише економічного, а й політичного характеру було земельне питання. Однак вирішення цього питання він розглядає крізь політичну призму, тому головним завданням столипінської реформи, на його думку, було запобігання революції у країні. Оцінюючи діяльність Столипіна, автор стверджує, що аграрна реформа була найбільшим здобутком за час правління Миколи II.

Я. Несцьорука у своїй монографії [10] намагався відтворити історичний портрет П. Столипіна. Під час проведення аналізу його діяльності на посаді голови Кабінету міністрів імперії він також підкреслює важливість земельної реформи, яка, на його думку, привела до позитивних економічних зрушень, хоча й не вирішила багатьох соціальних проблем.

Становище чеських поселенців на Волині, зокрема й у 1906–1914 рр., охарактеризував у своїй монографії чеський дослідник І. Гофман [4]. У його роботі зібрані загальні статистичні відомості про кількість поселенців, їх розселення у Волинській губернії, стан господарств. Автор не лише звернув увагу на селянські господарства чеських колоністів, а й показав їхню роль у розвитку промисловості, ремесла та торгівлі на Волині.

На думку науковців В. Бондара та Ю. Присяжнюка, історична наука позначається «динамічним пошуком системних парадигм висвітлення соціально-політичного та культурно-духовного розвитку пореформеного села, дедалі більше демонструючи ознаки формування селянознавства як окремого напрямку в історіографії» [3]. До затребуваних тем нині належать способи вирішення «вічного» аграрного питання, шляхи та темпи модернізації села. Сучасна історіографія позначається новими ідеями та підходами. Відбувається переоцінка змісту знань, розширення тематики конкретних наукових пошуків, триває запозичення та напрацювання нових теоретико-методологічних засад висвітлення минувшини «найконсервативнішої верстви» [3, с. 201].

На думку відомого дослідника аграрної історії Волині XX ст. Я. Шабали, у процесі навіть поверхового аналізу вітчизняної історіографії постає низка проблем, які потрібно взяти до уваги для того, щоб дати об'єктивну оцінку попереднім дослідженням. По-перше, деякі з них базуються на методологічних засадах, які зумовили тенденційність й однобічність у висвітленні окремих аспектів аграрної історії Волині XX ст., домінування ідеологічного компоненту над науковим. Особливо це стосується робіт радянського періоду. По-друге, частина досліджень позбавлена чіткої концептуальної основи, має епізодичний характер. По-третє, окремі науковці, сучасні також, у процесі дослідження використовують традиційний для вітчизняної історіографії набір методів і не беруть до уваги досягнення світової історичної думки. Іноді їхні дослідження зводяться лише до ревізії усталених у попередні часи суджень, оцінок і висновків [8, с. 367]. Отже, очевидно є необхідність ретельного, неупередженого аналізу вітчизняної історіографії цієї проблеми не лише для того, щоб узагальнити результати попередніх досліджень, а й щоб визначити головні завдання у вивченні цієї теми зараз і окреслити перспективи на майбутнє.

Література:

1. Байрау Д. Янус в личаках: селяни в російській революції, 1905–1917 рр. *Вопросы истории*. 1992. № 1. С. 19–31.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціетнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.
3. Бондар В., Присяжнюк Ю. Сучасна історіографія пореформеного селянства. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 180–201.
4. Гофман І. Чехи на Волині: основні відомості / переклав Ярослав Орнст. Прага, 1998. 32 с.
5. Малиновський Б. Пауль Рорбах. Столипінська аграрна реформа і причини Першої світової війни. *Український селянин : збірник наукових праць Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького*. Черкаси, 2006. Вип. 10. С. 18–20.
6. Мацузато Кімітака. Столипінська реформа і російська агротехнологічна революція. *Отечественная история*. 1992. № 6. С. 194–200.
7. Мейсі Д. Земельна реформа і політичні переміни: феномен П.А. Столипіна. *Вопросы истории*. 1993. № 4. С. 3–18.
8. Шабала Я. Аграрний розвиток Волині у ХХ столітті: історіографічний аспект. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2009. № 13. С. 367–372.
9. Bazyłow L. Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządu Stołypina. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. 344 s.
10. Niescioruk J. Piotr Stołypin: Życie i działalność polityczna. Lublin : Wyd. UMCS, 2004. 132 s.